

Hiyerarşi ve Sarayın Temsili Bağlamında Sultan Mehmed Reşad'ın Kadınefendilerinin Haremdeki Konumları

The Status of Sultan Mehmed Reşad's Kadınefendis in the Harem: Hierarchy and Palace Representation

Lale UÇAN*

*Dr., Non-affiliated, İstanbul, Türkiye

ORCID: L.U. 0000-0002-4393-743X

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Lale Uçan,
Non-affiliated, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail:
laleucan@gmail.com

Başvuru/Submitted: 27.02.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:
23.09.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:
30.09.2024

Kabul/Accepted: 30.09.2024

Atıf/Citation: Uçan, Lale. "The Status of Sultan Mehmed Reşad's Kadınefendis in the Harem: Hierarchy and Palace Representation." *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies* 46 (2024): 137-165.
<https://doi.org/10.26650/YTA2024-1443736>

ÖZ

19. yüzyılla birlikte oluşan yeni toplumsal anlayış, büyük kentlerde aile yapısını kuşatırken köklü dönüşümler ifadesi bu ortamı izah eder. II. Meşrutiyet perspektifinden Sultan Mehmed Reşad'ın sarayına bakıldığında unutulmaması gereken önemli bir nokta; valide sultanın olmadığı bir haremde bahsedildiğidir. Buradan hareketle, haremde hiyerarşi bağlamında kadınefendilerin kökenleri ve saraya gelişleri tartışılacaktır. Kadınefendilerin sarayı temsil vazifeleri çözümlenirken, aslında bu köklü müessesenin son şeklini görmeye çalışacağız. Saray dışında, sosyal yaşam içerisinde kadınefendilerin statüsü de ele alınacaktır. Haremde ve saray dışında mekân ziyaretlerinin bize neler söylediğine kapı aralayacağız. Onların haremdeki gündelik yaşantılarının uzantısında sosyal hayata katılma pratikleri, çalışmaya dâhil edilecektir. Sultan Mehmed Reşad'ın eşleri, Osmanlı toplumundaki kadının statüsü ve bu statünün değişen dinamikleri bağlamında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Sultan Mehmed Reşad, Kadınefendi, Harem, Dolmabahçe Sarayı, Temsil

ABSTRACT

The 19th century marked significant social transformations, particularly in the structure of family life in major cities, reflecting the broader currents of change. When examining Sultan Mehmed Reşad's palace during the Second Constitutional Era, a key point to consider is the absence of a valide sultan (queen mother) in the harem. This study explores the origins of the kadınefendis (consorts) and their integration into palace life within the hierarchical structure of the harem. By analyzing the kadınefendis' roles in representing the palace, this research seeks to provide insight into the final form of this long-established institution. The study also examines the status of the kadınefendis in social life

beyond the palace walls, drawing attention to the significance of their visits to various locations both within and outside the harem. These activities will be analyzed as extensions of their daily lives, highlighting their participation in the broader social fabric. Furthermore, the study situates Sultan Mehmed Reşad's consorts within the context of women's status in Ottoman society, exploring how their roles reflect the evolving dynamics of gender and social hierarchy during this transformative period.

Keywords: Sultan Mehmed Reşad, kadınefendi, harem, Dolmabahçe Palace, Representation

Extended Abstract

Understanding the Ottoman palace harem requires an analysis that accounts for temporal shifts, local dynamics, and the human factor. During the classical period, the presence of concubines from various geographies within the palace harem symbolized the ruler's power, prestige, and wealth, serving as an extension of the dynasty's authority. Studies focusing on the 18th century reveal that most court concubines were identified as the daughters of fathers listed as slaves, while their mothers' identities were often obscure. These women were frequently recorded as *binti Abdullah*, and details about their mothers and siblings, who might have served as their heirs, are rarely mentioned. This lack of familial connection underscores how the ties of concubines with their biological families were severed, with their sense of belonging being redefined through the palace hierarchy rather than through familial bonds. A 1908 document examined in this study offers valuable insights into the evolving structure of the Ottoman palace harem. This document highlights detailed and specific information about the concubines, reflecting a broader transformation within the institution. Among these changes was the phenomenon of *voluntary captivity* practiced by Circassian tribes, which contributed to the shifting dynamics of the harem. Unlike the *rootless* concubines of earlier periods, these women were often the daughters of families rooted in the aristocratic traditions of the Caucasian tribes, bringing with them a distinct sense of identity and prestige. This study sheds light on the transition of the harem institution, emphasizing the role of these aristocratic women in redefining its social and cultural dimensions.

In the *Hanedan Defteri* (Imperial Family Register), where the names of Mehmed Reşad's family members are recorded, the Sultan's wives are listed after the names of his father and mother. They are identified as *Başkadın Kâmres* (Kamures), Second Lady Mihrengiz, Third Lady Nazperver, and *İkbâl Dîlîrib Hanımefendi*. Notably, the term *menkûha*, meaning "married wife", is used in reference to the *kadınefendis*. This terminology suggests that Mehmed Reşad's wives were not concubines but formally wedded spouses. This distinction reflects the broader societal perception of women and

family being promoted during the Second Constitutional Era, as evidenced in palace practices.

In traditional Ottoman court life, the *valide* sultan derived her legitimacy in the harem through her son, the reigning sultan. However, during Sultan Mehmed Reşad's reign, which began when he ascended the throne at the age of 65, legitimacy within the harem was derived directly from the elderly sultan himself, as there was no *valide* sultan. It is essential to underline that Mehmed Reşad's reign marked a period devoid of a *valide* sultan, traditionally regarded as the "sultan of the harem." This unique circumstance highlights Mehmed Reşad's harem as a historical first. During this period, the *kadinefendis*, from the *Başkadinefendi* (Chief consort) to the other consorts, played significant roles in various ceremonial functions. These included hosting guests within the harem and participating in representation activities in social life. What sets this era apart in the context of harem life is the visibility of Mehmed Reşad's wives in settings outside the confines of the harem.

On March 21, 1910, during the visit of Bulgarian King Ferdinand and Queen Eleonora to Istanbul, the queen was hosted by *Başkadinefendi* Kâmres. Similarly, during the visit of Emperor Karl of Austria-Hungary and Empress Zita, the Empress expressed a desire to see the harem, and Sultan Mehmed Reşad introduced his wives to her. These events illustrate the *kadinefendis*' role in representing the palace, as seen in their acts of hospitality and participation in religious ceremonies, such as the visit to the Hırka-i Saâdet.

In the absence of a *valide* sultan, the women of the harem assumed roles and responsibilities in social life, particularly in representing the palace. Within the context of patriotism and nationalism, the Hilal-i Ahmer Society (Red Crescent Society) provided a platform for Ottoman women to participate in public activities. In 1912, *Başkadinefendi* Kâmres served as the honorary president of the Ladies' Branch of the Ottoman Hilal-i Ahmer Society. She awarded diplomas to 28 women who successfully completed a course organized by the society. This event marked a significant first, as *Başkadinefendi* Kâmres not only attended the ceremony but also delivered a prepared speech, highlighting her role in fulfilling a representative duty entrusted to her.

Similarly, Nazperver *Kadinefendi* played a prominent role in the Mamulât-ı Dâhiliye İstihlâki Kadınlar Cemiyeti (Domestic Products Consumption Women's Society), serving as its patron and as the honorary president of the Muâvenet-i Askeriye (Military Aid) Commission within the organization. She also presided over the abovementioned

society's first meeting. The society aimed to align production with the public's needs in accordance with *zevk-i milli* (national taste) and public opinion, supporting the national economy and promoting national fashion. Beyond their philanthropic efforts, these women also contributed economically to the state's ability to finance the war through their active engagement in such initiatives.

Başıkbâl Dîlîfirib Hanımefendi's presidency of the Society for the Protection of Children further illustrates the roles of harem women in the Constitutional Monarchy. Their involvement in such organizations demonstrates not only their representative responsibilities on behalf of the palace but also their expanding sphere of influence within social life during this transformative period.

Giriş

*Saray içerisinde tabuların akıl almaz örtüsü ile kaplanmış ve gözlerden korunmuş en kutsal bölümü*¹ olan hükümdar haremi,² Topkapı Sarayı'ndan sonra Dolmabahçe Sarayı'na geçildiğinde o örtüsünün arkasında yavaş yavaş da olsa değişikliğe uğramıştır.³ Zamanın ruhuna uygun bu köklü ve kemikleşmiş yapının geçirmiş olduğu değişikliklere, kaideler ve insan birikimi dinamizm kazandırmıştır.⁴ Yazımızda öncelikle II. Meşrutiyet'in uzantısında “Sultan Mehmed Reşad'ın sarayında nasıl bir haremle karşılaşıyoruz?” soruna, haremdaki hiyerarşik yapı ve kadınefendilerin konumları çerçevesinde cevaplar aranacaktır. 20. yüzyıl başlarında cariyelerin kökenleri, hangi yollarla saraya geldikleri ve saraya intisap edilişlerindeki prosedür konuya dahil edilecektir. Mevcut bu işleyişin “haremin kurumsal yapısına etkileri olmuş mudur?” sorusu, valide sultanın olmadığı haremda kadınefendilerin üstlenmiş oldukları vazifeleri üzerinden tartışılacaktır. Sultan eşlerinin sarayı temsil etmeleri bağlamında teşrifattaki yerlerine misafir ağırlamalarından saray dışı ziyaretlere; kadınefendi muâyedelerinden dini mera-simlere örnekler verilerek harem değerlendirilecektir.

Meşrutiyet Yıllarının Haremine Kapı Aralamak

Osmanlı sarayında haremi çözümlenmeye çalışırken zaman, yerel dinamikler ve insan faktörü göz önünde bulundurulmalıdır. Klasik dönem saray haremi içerisinde farklı coğrafyalardan getirilmiş cariyelerin olması ve himaye edilmelerine zemin hazırlayan yapı, hükümdar ve hanedanın gücüyle birlikte itibarına olduğu kadar zenginliğine işaret eder.

-
- 1 A.D. Alderson, *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, çev. Şefaettin Severcan, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 131.
 - 2 Osmanlı sarayında harem teşkilatı hakkındaki çalışmalar arasında Abdurrahman Şeref, “Topkapı Sarayı Hümayûn Harem-i Hümayûn Dâiresi”, *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, I, 1911, s. 521-527; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1945; A.D. Alderson, *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, çev. Şefaettin Severcan, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998; Çağatay Uluçay, *Harem II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992; Leslie Peirce, *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996; *Aşıkpaşazâde Tarihi, Osmanlı Tarihi (1285-1502)*, haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013; Ali Akyıldız, “Herkesin Bildiği Sır: Osmanlı Toplumunda ve Padişah Haremde Gayrimeşru Köle ve Cariyeler”, *Journal of Turkish Studies, Türklük Araştırmaları, Festschrift in Honor of Özer Ergenç*, I, 2019, s. 177-217; Ali Akyıldız, “Kadınefendi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, 2001, s. 94-96; Ali Akyıldız, *Mümin ve Müsriif Bir Padişah Kızı Refia Sultan*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 33; Ali Akyıldız, “Son Dönem Osmanlı Padişahlarının Nikâh Meselesi”, *Osmanlı İstanbulu V*, 2017, s. 693- 712; Ali Akyıldız, *Harem-in Padişahı Valide Sultan*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017; Ali Akyıldız, *Saray Harem ve Mahrem*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019; Arzu Terzi, *Bezmiâlem Valide Sultan*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018; Betül İpsirli Argıt, *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında Harem-i Hümayun Cariyeleri 18. Yüzyıl*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017.
 - 3 Ali Akyıldız, *Haremin Padişahı...*, s. 498.
 - 4 Çağatay Uluçay, *Harem...*, s. 41-42.

Aynı zamanda farklı coğrafyalar, geniş bir zaman dilimi tek ve standart bir harem yapısından ziyade çeşitlilik gösteren harem teşkilatını dinamik kılar.⁵

Sürece bakıldığında erken yıllarda yabancı hükümdarlar, padişaha hediye olarak köle ve cariye göndermişlerdir. Cariyeler gerek savaşlarda gerekse ele geçirilen şehirlerde esirler arasında ya da azatlı kızlar içerisinde seçilirken⁶ hediye edilme vasıtasıyla harem-i hümayûna gelen kızlar da olmuştur. Yine Kırım Hanı, valiler, farklı konumlarda bulunan devlet adamları da çeşitli sebeplerle saraya cariye temin etmiştir. Bir başka yol da devlet adamlarının cariyelerini almaktır. Vefat sonrasında müsadere yoluyla gelen cariyeden, satın alınmaya ya da İstanbul Gümrük Emini tarafından tedarik edilenlere⁷ kadar farklı yollardan hareme intisap mekanizması işler tutulmuştur.

Geleneksel cariye temin yollarının farklılaşması, İngiltere başta olmak üzere Batı devletlerinin Osmanlı topraklarında esir ticaretinin kaldırılması yönünde baskıları⁸ ve Rusya'nın Kafkasya'yı istilası üzerine Çerkes göçü de bu yolu önemli ölçüde etkilemiştir.⁹ Uygulama, yüzyılın sonlarına kadar bu şekilde devam etmiştir.¹⁰ Ayşe Osmanoğlu dedesi Sultan Abdülmecid'in haremde Çerkes eşleri olduğunu yazarken,¹¹ Sultan Abdülaziz'in eşlerinden Dürrinev Kadınefendi'nin Abhaz soylularından, Nesrin Kadınefendi'nin ise Çerkes asıllı olduğu bilinir.¹² Sultan II. Abdülhamid'in eşlerinin ise tamamına yakını Kafkas kökenli, Müslüman, hür ve soyludur.¹³ Bu gidişatın doğrultusunda 20. yüzyıl Osmanlı saray haremine geldiğinde, daha çok hür kökenli cariyelerin alındığı ve bu yaklaşımın bir âdet haline geldiği gözlemlenir.¹⁴ Sultan II. Abdülhamid Selanik'e gönderildiğinde, Yıldız Sarayı'ndaki cariyelerin çoğunun Çerkes asıllı

5 Geniş bilgi için bkz. *Harem Histories Envisioning Places and Living Spaces*, ed. Marilyn Booth, Duke University Press, Durham and London, 2010. Fatih Sultan Mehmed yıllarına kadar Osmanlı padişahları Bizans imparatorları, tekfuruları, Anadolu beyleri, Sırp ve Bulgar krallarının kızlarıyla evlenmişler ve sonrasında eşlerini genellikle cariyeler arasından seçmişlerdir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray ...*, s. 146-147; Ali Akyıldız, "Son Dönem Osmanlı Padişahlarının Nikâh Meselesi", s. 693- 712.

6 Çağatay Uluçay, *Harem...*, s. 12.

7 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray...*, s. 146-147; Çağatay Uluçay, *Harem...*, s. 12-13; Betül İpşirli Arğıt, *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında...*, s. 68-71.

8 *V. Murad'ın Oğlu Selahaddin Efendi'nin Evrak ve Yazıları-II- Hatırat ve Belgeler (Mukayyet)*, yay. haz. Edhem Eldem, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s. 82.

9 "Hurşid Paşa'nın Saray Hâtıraları", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 5, 1965, s. 60-64; Betül İpşirli Arğıt, *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında...*, s. 32-33.

10 Çağatay Uluçay, *Harem...*, s. 36.

11 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 18.

12 Ali Akyıldız, "Son Dönem Osmanlı Padişahlarının Nikâh Meselesi", s. 693-712.

13 Leyla Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları*, haz. Harun Açıba, L&M, İstanbul, 2004, s. 90; Ali Akyıldız, "Son Dönem Osmanlı Padişahlarının Nikâh Meselesi", s. 697; Ali Akyıldız, *Saray Harem...*, s. 245-271.

14 Ali Akyıldız, "Herkesin Bildiği Sır: Osmanlı Toplumunda ve Padişah Haremde Gayrimeşru Köle ve Cariyeler", s. 204; *Aşıkpaşazâde Tarihi ...*, s. 164-165.

olduğunu okumaktayız.¹⁵ Yine Çerkes köle ve cariyelerin yasaklanmasına yönelik uygulamalar doğrultusunda saraya yeni cariyeye alımına son verilmek istenmişse de mevcut olanlar istihdam edilmişlerdir.¹⁶ Cariyeleri, saltanat kaldırılıp Abdülmecid Efendi'nin halife ilan edildiği yıllarda haremde görmekteyiz.¹⁷

Çerkes kabileleri tarafından uygulanan, *gönüllü esirlik usûlü* bu değişimin hızlanmasının bir parçası olmuştur. Bu hanımlar *köksüz* cariyeler değil, tam aksine Kafkas kabilelerinin bir adım ötesinde aristokrat geleneğe mensup ailelerin kızlarıdır.¹⁸ Dahası bu cariyelerin yakınlarının iltimasları doğrultusunda saraya getirildiklerine de tanık olmaktadır.¹⁹ Kolağası Çerkes Osman imzalı 15 Mart 1908 tarihli evrakta, ferman buyrulmuş on dört cariyenin getirildiği ifade edilirken çok önemli mevzular izah edilmiştir. Bu meseleyle ilgilenen isim Çerkes Osman²⁰ muhtemeldir ki; o bölge ile yakın ilgisi olduğu kadar harem için kızların seçilmesinde vazifelendirilmiş ve güvenilirliğiyle bilinen bir şahıstır.²¹

Belgede öncelikle kızların, Kafkasya ahalisi muhacirlerinden olduğu yazılmıştır. Kızların kendi isimlerinin yanı sıra babalarının ve annelerinin adları, hangi karye ve nahiyeden geldikleri kayıt altına alınmıştır. Saraya alınan kızların kökenlerinin görülmesi adına aileleriyle aidiyetlerinin tamamen koparılmaması, anne ve baba isimlerinin birlikte kayıtlara geçirilmiş olması önemlidir. Belgede dikkat çeken bir diğer önemli nokta *evlâd-ü iyâllerimiz* olarak ifade edilen bu cariyelerin, İstanbul'da pederlerinin ve velilerinin *efkâr-ı şâhâneye* muhalif saray ve konaklarda akrabalarının olmadıkları malumatıdır. Tarih, Sultan II. Abdülhamid'in artık iktidarının son günlerine işaret etmektedir. Güvenlik adına bu kızlar ve aileleri *tebaa-yı sâdık* kullarından *tahkik* ettirilmiştir yani bir nevi soruşturulmuşlardır. Kızların peder ve valide hizmetinden başka kimsenin de işleriyle ilgilenmediklerine açıklık getirilmiştir. Peder ve velilerinin *hüsn-i rızalarıyla* memnun ve mutlu olarak *şevketmeâb efendimiz hazretlerine* takdim kılındıkları izah

15 Çağatay Uluçay, *Harem...*, s. 36.

16 "Hurşid Paşa'nın Saray Hâtıraları", s. 60-64; *Harem ve Cariyelik*, haz. T. Cengiz Göncü, TBMM. Milli Saraylar Daire Başkanlığı, İstanbul, 2011, s. 44-45.

17 Lale Uçan, *Halife Abdülmecid Efendi Zamanın Ruhunun Peşinde Bir Hanedan Mensubu*, Timaş Akademi, İstanbul, 2021, s. 142-146.

18 "Hurşid Paşa'nın Saray Hâtıraları", s. 60-64; *V. Murad'ın Oğlu...*, s. 83.

19 "Hurşid Paşa'nın Saray Hâtıraları", s. 60-64. II. Abdülhamid'in gelini Mislimelek Hanım, hareme kızların tedarikine ilgilenecek adamlarının olduğunu söyler. Bunlar içerisinde en bilineni Çerkes Mehmed Bey'in vazifesi, saray için kız tedarik etmektir. *Harem'den Sürgüne Bir Osmanlı Prensesi II. Abdülhamid'in Gelini Mislimelek Hanım, İstibdat Döneminin Bilinmeyenlerini Anlatıyor*, haz. Nemika Deryal Marşanhoğlu, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 47-48.

20 Tamirhâne-i Hümayûn'da Müstahdem Kolağası.

21 *T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK)*, 255/2, lef 1-2, 2 Mart 1324 (2 Mart 1908).

edilmiştir. Belgenin altındaki mühürlerde, Züleyha ve Ayşe gibi anne isimlerinin geçiyor olması sürece kızların validelerinin dahil edildiklerini göstermektedir.²²

Diğer taraftan 18. yüzyıl kapsamındaki araştırmalarda, saraylı kadınların çoğunun babasının köle olarak geçtiği tespit edilirken annelerinin tespitinde zorlanıldığı bilinmektedir. Yani saraylı cariyelerin büyük bir kısmının, *binti Abdullah* olarak yazılması ve varisleri arasında annelerinin ve kardeşlerinin çok sınırlı şekilde isimlerinin zikredilmeleri bu cariyelerin aileleri ile bağlarının tamamen kopartılmasına yönelik bir uygulamadır. Bu sayede aidiyet duyguları aileleri üzerinden değil, saray üzerinden inşa edilmiştir.²³ Uygulamayla saraya gelen kızların isimlerinin değiştirilmesi, önceki hayattaki kimliklerinin silinmesi hatta reddedilmesi olarak izah edilebilir.²⁴ Süreç takip edildiğinde cariyelere ait özel bilgilerin kayıtlarda detaylandırılmasını, Osmanlı saray haremindeki değişime yönelik yorumlayabiliriz.

Sultan Mehmed Reşad'ın Hanımlarının Hareme İntisabı

Bu başlıkta öncelikle harem içerisinde kadınefendilerin²⁵ konumlarını çözümlemeye yönelik, “II. Meşrutiyet’in ve *hürriyetin* padişahı²⁶ Sultan Mehmed Reşad’ın kadınefendileri saraya nasıl alınmışlardı?” sorusuna cevaplar aranacaktır. Osmanlı sarayında iki temel yapı üzerinde inşa edilen harem-i hümâyûnda birinci grup, hanedan mensubu olanlar diğeri ise onlara hizmet eden kesimdir. Hiyerarşisi bulunan her iki grupta hanedan mensubu hanımlar, bu yapının elit kesimini oluşturmuştur.²⁷ Yazımızı, daha önce de değindiğimiz gibi bu elit kesim içerisinde yer alan ve padişah eşleri statüsünde bulunan kadınefendiler çerçevesinde kaleme alacağız.

1912 tarihli kayıttaki Mehmed Reşad’ın haremde üç kadınefendi ve bir Başıkbal karşımıza çıkar. İsimler zikredilmeden Başkadınefendi, 2. Kadınefendi, 3. Kadınefendi ve Başıkbal’den bahsedilir.²⁸ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı

22 BOA, Y.PRK.ASK, 255/2, lef 1-2, 2 Mart 1324 (2 Mart 1908).

23 Betül İpşirli Argit, *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında ...*, s. 81-82.

24 V. Murad’ın Oğlu..., s. 56-58.

25 Sarayda kadınefendilerin konumları hakkında yapılan çalışmalar arasında bkz. Aytül Develi, *Bir Kadınefendinin Portresi: Servetseza Kadınefendi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2024.

26 Cevdet Küçük, “Mehmed V”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, S. 28, Ankara, 2003, s. 418-422.

27 Leslie Peirce, *Harem-i Hümayun...*, s. 160-169.

28 BOA, *Hazine-i Hâssa Defter (HH.d)*, 13023, 29 Zilhicce 1330 (9 Aralık 1912), s. 2-6.

Arşivi'nde yapmış olduğumuz araştırmalar doğrultusunda sıralamayı, Kâmres²⁹, Dürriadn³⁰, Mihrengiz³¹, Nazperver ve Dilfirib olarak Hanedan Defteri'ndeki veriye göre düzenlemenin uygun olacağını düşünmekteyiz.³² Önemli bir nokta, kadınefendilerin isimlerinin geçtiği yerlerde nikâhlı eş anlamına gelen *menkûha* kelimesinin yazmasıdır. Cengiz Göncü de Mehmed Reşad'ın eşlerinin cariyeye konumunda değil nikâhlı eş olduklarını tespit etmiştir.³³ Bu esinti, muhtemelen 2. Meşrutiyet ortamında topluma benimsetilmeye çalışılan kadın ve aile anlayışının saraydaki yansımalarıdır.

Kadınefendilerin kökenleriyle birlikte hareme geliş süreçleri özelinde konuya yaklaştığımızda, 5 Mart 1855 tarihinde Gence'de dünyaya gelen Kâmres Başkadınefendi'nin babası Çeçen asıllı Yusuf Bey, annesi ise Cihanşin Hanım'dır. Asıl adı Lülüfer iken saraya intisap ettiğinde ismi, mutluluk veren anlamına gelen Kâmres olarak

29 Hânedan defterinde padişahların çocuklarının ve annelerinin yazılı olduğu sayfalarda Kâmres Başkadınefendi olarak değil de sadece kadınefendi olarak kaydedilmiştir. *BOA, Bâb-ı Asâfi Hanedan Defterleri (A DVNSHND.d)*, I, 24 Ocak 1329 (25 Ocak 1911), s. 5.

30 Dürriadn öldükten sonra padişah, Başıkbal Dilfirib ile evlenir. *BOA, A.DVNSHND.d, I, 24 Ocak 1329 (25 Ocak 1911)*, s. 6. Hanedan Defteri'nde ikinci sırada Dürriadn'ın ismi zikredilmesine rağmen Arşiv belgesinde adı yazılmayan kadınefendinin ölüm haberinde III. Kadınefendi'nin teçhiz ve tekfin masrafları 10.265 kuruş olarak kayıtlara geçmiştir. *BOA, Mabeyn İrâde (MB.İ)*, 137/85, lef 1, 19 Teşrinievvel 1325 (1 Kasım 1909). Gazete haberinde olduğu gibi "Bir Vefât-ı Müessif," *İkdam*, No. 5428, 30 Teşrinievvel 1325 (1909), s. 2. Dürriadn'e ait sandukayı çevreleyen şebekede bulunan iki dairesel madalyonda yine adı yazılmadan III. Kadınefendi olarak zikredilir. Hakkı Önkal, *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2017, s. 430-434; Simavî hatıratında Dürriadn Kadınefendi'yi III. Kadınefendi olarak zikreder. Lütfi Simavî, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim: Sultan Mehmed Reşad Hân'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim (Osmanlı Sarayı 1909-1918)*, haz. Sevda Şakar, Şehir Yayınları, Ankara, 2007, s. 91. Necmeddin Efendi Yalısı'nın müstemilatının caddeye bakan kısmında Şehzade Necmeddin Efendi'nin annesi Dürriadn Kadınefendi için yaptırılmış olduğu çeşmenin kitabesinde ise adı yazılırken kaçınıcı kadınefendi olduğu belirtilmemiştir: "Pâdişâh-ı Meşrûtiyet-perver Sultân-ı Mehmed Hân-ı Hâmis Efendimiz hazretlerinin mahdum-ı şehriyârieleri Necmeddin Efendi hazretlerinin vâlide-i muhteremeleri Dürriadn Kadınefendimerhûmenin hayrâtıdır. Sene (...)."

Bu malumat doğrultusunda belgelerde vefat eden ve ismi anılmadan yazılan kadınefendinin Dürriadn olduğunu düşünmekteyiz. Literatürde de farklı şekillerde kadınefendilerin sıralaması yapılmıştır. Uşaklıgil, *Yakın Tarihimiz* isimli mecmuada, *Kralların Ziyareti* isimli yazısında Sultan Reşad'ın nikâhlı kendisine evlat vermiş üç kadınefendisiyle bir baş ikbâlden bahseder. Onun sarayda hizmet ettiği zamanlarda resmen bildiği bu kadınları zikreder. Halit Ziya Uşaklıgil, "Kralların Ziyareti," *Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz*, S. 23, 1962, s.212-214. Ünüvar sıralamayı Kâmures, Dürriadn, Mihrengiz, Nazperver ve Dilfirib olarak yapar. Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin Gözünden Sultan Reşad Sarayı*, yay. haz. İbrahim Pazar, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2017, s. 165; Hanzâde Sultanefendi, *Osmanlı Hanedanı Saray Notları (1808-1908)*, yay. haz. İsmet Bozdağ, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2002, s.147. Açıba, Dürriadn vefatıyla Mihrengiz Kadınefendi'nin üçüncü kadınefendi olduğunu belirten zevcelerini Kamures Başkadınefendi, Dürriadn, Mihrengiz, Nazperver ve Dilfirib olarak sıralar. Harun Açıba, *Kadınefendiler (1839-1924)*, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 172. Enver Behnan Şapolyo, üç kadını olduğunu söylerken onların isimlerini şu şekilde sıralamıştır: Mihrengiz, Kâmres ve Dürriadn kadınefendiler. Enver Behnan Şapolyo, *Osmanlı Sultanları Tarihi*, Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul, 1961, s. 448.

31 *BOA, A.DVNSHND.d, I, 24 Ocak 1329 (25 Ocak 1911)*, s. 7.

32 *BOA, A.DVNSHND.d, I, 24. Ocak 1329 (25 Ocak 1911)*.

33 *Harem ve Cariyelik...*, s. 44-45; Milli Saraylar Halife Abdülmecid Efendi Kütüphanesi K. 35-2.

değiştirilmiştir.³⁴ Piyano çalan Kâmres, saraya küçük yaşta geldiği için eğitimden geçmiştir.³⁵ Güzel bir genç kız olan Kâmres Hanım, Mehmed Reşad'la şehzadelğinde evlenmiş ve 46 yıl evli kalmışlardır.³⁶ 26 Ağustos 1873 tarihinde Kâmres Başkadınefendi'den dünyaya gelen Şehzade Mehmed Ziyâeddin Efendi³⁷, Sultan Mehmed Reşad'ın büyük oğludur.

İsminin anlamı Adn cennetinin incisi olan Dürriadn,³⁸ 16 Mayıs 1860'ta dünyaya gelmiştir. Ubuh ve Voçibe ailesine mensup olan Dürriadn'ın babası, Voçibe Mustafa Bey'dir. Açba, Dürriadn'ın doğum yerinin Kars olarak yanlış yazıldığını belirtir. Kadınefendi'nin gerçek adının da Hatice olduğunu ve Rus zulmünden kaçarak Osmanlı Devleti'ne geldiklerini paylaşır. Yaklaşık üç ya da dört yaşlarında saraya verilip orada büyütülmüştür. Kardeşleri Aziz ve Murad beyler Sapanca Gölü yakınında Maşukiye isimli köyü kurmuşlardır. İlerleyen yıllarda Aziz Bey'in kızı İnşirah Hanım, Sultan Vahideddin'in eşi olarak karşımıza çıkar.³⁹ Dolayısıyla ailenin sarayla yakın ilişkileri dikkat çekicidir. 10 Ekim 1876 tarihinde Mehmed Reşad'la evlenmişlerdir ve 33 sene evli kalmışlardır.⁴⁰ Dürriadn Kadınefendi, 23 Haziran 1878 tarihinde dünyaya gelen Şehzade Mahmûd Necmeddin Efendi'nin annesidir.⁴¹

Ünüvar, Mihrengiz Kadınefendi'nin 15 Ekim 1869 tarihinde Adapazarı'nda doğduğunu anlatsa⁴² da Açba Çerkeslerin Ubuh kabilesinden olan Mihrengiz'in, Soçi'de doğduğuna değinir. 93 Harbi yıllarında ailesiyle Osmanlı topraklarına geçtiklerinde aile birbirini kaybetmiştir. Gerçek ismi Fatma olan Mihrengiz, saraylı bir hanım tarafından yetiştirilmiş ve bu sayede iyi bir eğitim alarak piyano çalmasını da öğrenmiştir.⁴³ 4 Nisan 1885'te Mehmed Reşad'la evlenen⁴⁴ Mihrengiz Kadınefendi, sonrasında ailesini

34 Halit Ziya Uşaklıgil, "Kralların Ziyareti," s. 212-214. Ünüvar, kadınefendinin adının sarayda Kâmures olarak telaffuz edildiğini yazar. Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 165.

35 Harun Açba, *Kadınefendiler...*, s. 163.

36 Halit Ziya Uşaklıgil, "Kralların Ziyareti", s. 212-214; Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 165. Mehmed Reşad'ın 1872 senesinin ilk aylarında Kâmures Hanımla evlendiği yazmaktadır. Hanzâde Sultaneferdi, *Osmanlı Hanedanı...*, s. 147.

37 Mehmed Reşad Türbe haziresinde yer ayrılan isimler: Şehzâde Mehmed Ziyâeddin, eşi Pürizâd Hanımefendi, çocukları Behiye, Düriye, Rukiye, Hayriye, Latife sultanlar; Şehzâdeleri Mehmed Nâzım ve Ömer Fevzi efendiler. *BOA, A.DVNSHND.d.*, II, s. 54.

38 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 166-167.

39 Harun Açba, *Kadınefendiler...*, s. 166-167.

40 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 166-167.

41 Hânedan Defteri'nde şehzâdenin doğumu 22 Cemâziyelahir 1295 tarihi olarak yazar. *BOA, A.DVNSHND.d.*, I, s. 6.

42 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 167.

43 Harun Açba, *Kadınefendiler...*, s. 168-170.

44 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 167. Açba 1887 yılında evlendiklerini yazar. Bu tarih oğlu Ömer Hilmi Efendi'nin resmi evraklarda geçen doğum yılı 1886 ile çelişmektedir. Harun Açba, *Kadınefendiler...*, s. 168-169.

buldurmıştır. Kardeşi İbrahim Bey'i sarayda görevlendirmiş; kardeşinin ilk eşi vefat edince onu maiyetinde hizmetli olan Demsan Hanım ile evlendirmiştir. Eşinin padişah olmasından sonra kardeşi İbrahim Bey, sarayda vazifelendirilmiştir.⁴⁵ İbrahim Bey'in bu makama getirilmesinde hangi kriterlerin etkili olduğunu tam olarak bilemesek de Mihrengiz Kadınefendi faktörü göz önünde bulundurulmalıdır.

12 Haziran 1870 doğumlu Nazperver Kadınefendi'nin ismi Emine'dir. Abhaz asıllı olup Çikotua hanedanına mensup Nazperver'in babası İsmail Bey, annesi ise Prens Mahmud Dziapş-İpa'nın kızı Prenses Aliye Dziapş-İpa'dır.⁴⁶ Teyzelerinden Dürrünev, Sultan Abdülaziz'in başkadınefendisi diğeri ise Yusuf İzzeddin Efendi'nin hanımı Cavidan Başkadınefendi idi.⁴⁷ Kardeşi Behiye Hanım ile dört yaşlarında teyzesinin yanına verilmiştir. Teyzesi eğitimi ile özel ilgilenmiş, Fransızca öğrenmesini sağlamıştır. Nazperver, Mehmed Reşad tarafından beğenilince nikâhları kıyılmış⁴⁸ ve zevcinin vefatına kadar evli kalmışlardır.⁴⁹ Sultan Mehmed Reşad'ın hanımları içerisinde Mihrengiz Kadınefendi'nin ismi Hanedan Defteri'nde, Şehzade Ömer Hilmi Efendi'nin annesi olarak üçüncü sırada yazılıdır.⁵⁰ 2 Mart 1886 tarihinde⁵¹ dünyaya gelen Şehzade Ömer Hilmi Efendi,⁵² Sultan Mehmed Reşad'ın en küçük oğludur.⁵³

Hakkında çok az malumata ulaşılan Dilfirib Kadınefendi, 28 Ocak 1890⁵⁴ tarihinde İstanbul ya da yakınlarında dünyaya gelmiştir. Çerkes olduğu tahmin edilen Dilfirib'in, ufak yaşlarda saraya verildiği üzerinde durulmaktadır.⁵⁵ Kayıtlarda Dilfirib'in ismi Mehmed Reşad'ın başıkbali olarak da geçer. Hanedan Defteri'nde Başıkbal Dilfirib Hanımefendi'nin dördüncü kadınefendilik unvanına tevcîhi dolayısıyla, Bâb-ı Âlî tarafından resmî muamelenin uygulanması istenmiştir.⁵⁶ Başıkbal Hanımefendi'ye

45 Harun Açba, *Kadınefendiler...*, s. 168-170.

46 Harun Açba, *Kadınefendiler...*, s. 171-175.

47 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 170-171.

48 Harun Açba, *Kadınefendiler...*, s. 171-175.

49 Açba ve Ünüvar padişahın kızının olduğunu ve vefat ettiğini yazar. Harun Açba, *Kadınefendiler...*, s. 171-175; Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 170-171. Diğer taraftan arşiv kayıtlarında bu yönde bir malumata rastlanılmamıştır. *BOA, A.DVNSHND.d, I, s.5-7.*

50 *BOA, A.DVNSHND.d, I, s. 7.*

51 Çağatay Uluçay, *Harem...*, s. 260-261.

52 *BOA, A.DVNSHND.d, II, 26 Eylül 1922, s. 54.*

53 *BOA, A.DVNSHND.d, I, s. 7.*

54 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 172.

55 Harun Açba, *Kadınefendiler...*, s. 176-179.

56 "Başıkbâl devletlü ismetlü Dilfirib Hanımefendi Hazretlerine dördüncü kadınefendi unvanı tevcih buyrulmuş olduğundan...". *BOA, A.DVNSHND-d, II, 2 Şubat 1332 (1917), s. 38.*

dördüncü kadın unvanı, 14 Şubat 1917 tarihinde verilmiştir.⁵⁷ Saraydaki düzende kadınefendilerden birisinin ölümü ya da padişahın eşlerinden birisini boşamasıyla başıkbal, sonuncu kadınefendiliğe yükseltilir. Padişahın uygun görmesiyle kadınefendiye, yeni statüsü yazılı olarak bildirilir.⁵⁸ Harem içerisinde bir atama ya da rütbe tevcihi olarak da nitelendirebileceğimiz durumu, böylelikle belgelenmiş olur.⁵⁹ Dilfirib, Sultan Mehmed Reşad'ın vefatıyla kısa bir süre Yıldız Sarayı'nda ikamet etmiştir ve sonrasında saraydan ayrılmıştır.⁶⁰

Sultan Mehmed Reşad'ın haremi için öncelikle yukarıda örnek teşkil eden belge doğrultusunda, kökenleri belli Kafkas ailelerin Müslüman kızları tercih edilmiştir. Bu kızlardan bazıları, yakınlarının yapmış oldukları evliliklerle de saraya akraba olmuşlardır. Dürriadın Kadınefendi örneğinden hareket ettiğimizde erkek kardeşinin kızı İnşirah Hanım, Vahideddin'in eşleri arasındadır.⁶¹ Yine Nazperver Kadınefendi'nin teyzeleri Sultan Abdülaziz'in ve Velihaht Yusuf İzzeddin'in zevceleri olmuştur.⁶² Bu akrabalık bağı, adeta Kafkas kızlarının saraya girebilmelerinin yolunu açan bir mekanizma gibi çalışmıştır. Akrabalık yoluyla kurulan bu yapıda aileler, kızlarının yapmış oldukları nikâhlar sayesinde kendilerine fayda sağlamıştır da diyebiliriz.⁶³

Takip edilmesi gereken önemli bir nokta da aynı coğrafyadan seçilen hanımların kendi toplumlarındaki kabile, aile ve asalet gibi kriterlere hâkim kültürün haremdeki hiyerarşi ve görev dağılımlarına ne derece sirayet etmiş olduğudur. Oluşturulan mekânizmada saraya intisap edecek olan yeni cariyenin kabilesine kadar bilinmesi, ortamda nasıl vazifelendirileceğine ve ona nasıl bir yol çizileceğine kadar haremdeki kariyeri yine haremın elit ya da önde gelen kadınları tarafından belirlenmiştir.⁶⁴ Mehmed Reşad'ın⁶⁵ Kafkas kökenli ailelerin kızlarıyla nikâhlanması, bu konudaki hassasiyetiyle⁶⁶ yorumlanabileceği gibi saray haremının son yıllara doğru izlemekte olduğu geleneği sürdürdüğünü gözler önüne serer.

57 BOA, MB.İ, 191/33, lef 1, 1 Şubat 1332 (14 Şubat 1917).

58 Ali Akyıldız, "Kadınefendi", s. 94-96.

59 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 41.

60 Harun Açıba, *Kadınefendiler*, s. 176-179.

61 Harun Açıba, *Kadınefendiler*, s. 166-167.

62 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 170-171.

63 Harun Açıba, *Kadınefendiler*, s. 188.

64 V. Murad'ın Oğlu, s. 85.

65 Süleyman Kâni İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye (1909-1908)* haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2004, s. 51.

66 BOA, MB.İ, 191/33, lef 1, 1 Şubat 1332 (14 Şubat 1917); BOA, A.DVNSHND.d, II, 2 Şubat 1332 (1917), s. 38; BOA, A.DVNSHND.d, I, 24 Ocak 1329 (25 Ocak 1911), s. 5; BOA, A.DVNSHND.d, I, 24 Ocak 1329 (25 Ocak 1911), s. 6; BOA, A.DVNSHND.d, I, 24 Ocak 1329 (25 Ocak 1911), s. 7; BOA, A.DVNSHND.d, I, 24. Ocak 1329 (25 Ocak 1911).

Sultanın Şehzade Mehmed Ziyâeddin,⁶⁷ Mahmûd Necmeddin⁶⁸ ve Ömer Hilmi,⁶⁹ isimlerinde üç erkek evladı vardır.⁷⁰ Mehmed Reşad ilk kez baba olduğunda 29 yaşındadır. İkinci şehzadesi Mahmûd Necmeddin doğduğunda 34, son şehzadesi Ömer Hilmi dünyaya geldiğinde 42 yaşındadır. Sultanın, Nazperver ve Dilfirib kadınefendilerden çocukları yoktur. Kâmres ve Dürriadn kadınefendiler 18, Mihrengiz ise 17 yaşlarında anne olmuşlardır.⁷¹ Bu yıllarda, harem dairelerinin kullanımında birtakım değişikliklere rastlanılmıştır. Sultan Mehmed Reşad, kadınefendiler, evli şehzadeler, gelinler ve torunlarla⁷² birlikte hem Dolmabahçe hem de Yıldız saraylarında⁷³ yaşamıştır.⁷⁴ Bu yönüyle de daha *ailevi* bir haremde bahsedilebilir.⁷⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nun yayılmış olduğu geniş coğrafya, 20. yüzyıla gelindiğinde daha sınırlı bir alana çekilir. Harem teşkilatı içerisinde cariye olarak seçilen hanımların kökenlerine bakıldığında, çoğunlukla bu farklı coğrafyalardan artık daha sınırlı bir bölgeye odaklanılır. Bu yaklaşım, Sultan Mehmed Reşad'ın kadınefendileri için de izlenilmiştir. Osmanlı sarayında çeşitlilik göstermeyen daha standart, köken olarak bilindik, yeri geldiğinde aristokrat, inanç, gelenek ve yaşantı olarak tanıdık daha korunaklı bir harem ortamı oluşturulmuştur.

Valide Sultansız Haremde Kadınefendinin Konumu

Tahta çıkan padişahın hayatta olan annesi için kullanılan *mehd-i ulyâ-yı saltanat* veya *vâlide sultan* unvanı harem içerisindeki hiyerarşide güç ve iktidar sahibi en üst noktaya işaret eder.⁷⁶ Osmanlı sarayının harem hiyerarşisinde uzun yıllar önemli bir

67 BOA, A.DVNSHND.d, I, s. 5.

68 Hânedan Defteri'nde şehzâdenin doğumu 22 Cemâziyelaahir 1295 tarihi olarak yazar. BOA, A.DVNSHND.d, I, s. 6.

69 Hânedan Defteri'nde Şehzâdenin doğumu 26 Cemâziyelevvel 1303 (2 Mart 1886) olarak yazılmıştır. BO., A.DVNSHND.d, I, s. 7.

70 BOA, A.DVNSHND.d, I, s. 5-7; Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 82-83.

71 BOA, A.DVNSHND.d, I, s. 5-7.

72 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 58; Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları Vâlide Sultanlar, Hâatunlar, Hasekiler, Kadınefendiler, Sultanevendileri*, Oğlak Bilimsel Kitaplar, İstanbul, 2008, s. 515.

73 BOA, MB.İ, 161/80, 2 Temmuz 1330 (17 Haziran 1912); "Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu'nda devletlü necâbetlü Ziyâeddin Efendi Hazretleriyle devletlü ismetlü sultanevendiler hazretlerine mahsûs altı oda bir sofa ..." BOA, MB.İ, 168/24, 26 Cemâziyelaahir 1331 (2 Haziran 1913); BOA, HH.d, 26469, 27 Şubat 1326 (11 Mart 1911) s.1-4; BOA, Mâbeyn Dosya (MB), 1052/20, lef 1-2, 25 Eylül 1327 (8 Ekim 1911); BOA, Hazne-i Hâssa İrâde (HH.İ), 240/115, 24 Mayıs 1329 (6 Haziran 1913).

74 Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi Son Hatıralar*, Özgür Yayınları, İstanbul, 1941, s. 69-70.

75 V. Murad'ın Oğlu..., s. 92.

76 J. Deny, "Valide Sultan," *İslam Ansiklopedisi*, 13, Milli Eğitim Bakanlığı, 1986, s. 179-186; Arzu Terzi, *Bezmîâlem Vâlide...*, s. 25-32. Ali Akyıldız, kitapta vermiş olduğu *valide sultanlar ve validelik süreleriyle* ilgili çizelgede J. Deny'nin listesini esas aldığı; fakat bazı valide sultanların ölüm tarihlerini düzelttiğini yazmıştır. Ali Akyıldız, *Valide Sultan...*, s. 32-37.

konumda olan valide sultanların sonuncusu, 1889 tarihinde vefat eden Sultan Murad'ın annesi⁷⁷ Şevkiefsar Valide Sultan'dır.⁷⁸ “Valide sultanın olmadığı bir harem yaşantısının izleri takip edildiğinde bu kapı, nasıl aralanır?” sorusunu cevaplandırmadan önce kelimenin seyrinde dikkat çeken *vâlîde kadınefendi* sıfatı üzerinde kısaca durulacaktır. Arşiv kaynaklarında düzenli olmasa da isim verilmeden *devletlû ismetlû vâlîde kadınefendi*,⁷⁹ *devletlû, ismetlû büyük kadınefendi* olarak da zikredilir.⁸⁰ Bu yıllar, Sultan II. Abdülhamid'in iktidarda olduğu dönemlerdir. “Bu evsafi taşıyacak isim kim olabilir?” sorusundan hareket ettiğimizde, sarayda padişahla bağlantısı olan en yaşlı hanım Perestû Kadın karşımıza çıkar. Sultan Abdülmecid'in dördüncü kadını Çerkeslerin Ubuhan kabilesinden olan Perestû Kadınefendi, çocuğu olmaması ya da çocuğunun küçük yaşta ölmesi sebebiyle Şehzade Abdülhamid'in ve Cemile Sultan'ın⁸¹ analığı olmuştur.⁸² Ali Akyıldız, Sultan II. Abdülhamid'in annesi Tirimüjgân Kadınefendi'nin küçük yaşta vefatı üzerine kendisini büyüten analığı Perestû Kadın için bu unvanın sembolik olarak kullanılmış olduğunu söyler.⁸³

Sultan II. Abdülhamid tahta çıktıktan bir sene sonra, Perestû'nun ismi evrakta şu şekilde kayıtlıdır: “*Zât-ı şevket-simât cenâb-ı şehriyârinin vâlidelikleri ve cennetmekân Sultan Abdülmecid Hân Hazretlerinin dördüncü kadınları devletlû Perestû Kadın Hazretleri.*”⁸⁴ Açıba hatıratında, Perestû'nun adının geçtiği yerlerde *valide sultan* hatta *son valide sultan* unvanının kullanıldığına değinmiştir. Diğer taraftan halk ve saray içinde kendisinin valide sultan değil de *efendimizin anneliği kadınefendi* olarak bilindiğini de paylaşır. Resmîyette ise *mehd-i ulyâ-yı saltanat-ı seniyye kadınefendi* unvanının kayıtlarda mevcut olduğunu belirtmiştir.⁸⁵ Almanya İmparatoru II. Wilhelm'in Perestû'nun hastalanması sebebiyle üzüntülerini *makam-ı mehd-i ulyâ-yı saltanat-ı seniyyeleri*

77 Eldem, Selahaddin Efendi'nin yazılarında pek çok kaynakta Şevkefsa olarak geçtiğini ifade ederken bazen de Şevki Efsar geçtiğini hatta mühüründe Şevki Efsar olarak takip etmiştir. Diğer taraftan arşiv evrakında ise Şevkefsa yazılımına nadiren rastlandığını paylaşır. Yine 1908 sonrası yazışmalarda ise Şevkiye Sultan olarak geçtiğini belirtir. *V. Murad'ın Oğlu...*, s. 56-58. Şevki-Efsar için bkz. Arzu Terzi, *Sarayda İktidar Mücadelesi Saray Mücevher İktidar*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 81-90, 93, 212.

78 J. Deny, “Valide Sultan,” s. 179-186; Arzu Terzi, *Bezmiâlem Vâlîde...*, s. 27; Ali Akyıldız, *Vâlîde Sultan...*, s. 488-492.

79 Ali Akyıldız, *Haremin Padişahı...*, s. 36; BOA, *Yıldız Hazine-i Hâssa (Y.PRK.HH)*, 24/24; BOA, HH.d, 16525, 14 Cemâziyelevvel 1301 (12 Mart 1884), s. 7, 9; BOA, HH.d, 17475, 13 Receb 1310 (31 Ocak 1893), s. 2.

80 “...*Cennetmekân Abdülmecid Han'ın dördüncü kadınları devletlû, ismetlû büyük kadınefendi...*” BOA, HH.d, 28995, s. 12, 17 Rebülahir 1318 (14 Ağustos 1900).

81 Cemile Sultan için detaylı bilgi bkz. Özge Taşkın, *A Biography of An Ottoman Princess: Cemile Sultan (1843-1915)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Lisansüstü Programlar Enstitüsü, İstanbul, 2020.

82 Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1980, s. 142-143.

83 Ali Akyıldız, *Haremin Padişahı...*, s. 37-38.

84 BOA, *Topkapı Sarayı Masraf Defterleri (TSM.A.E)*, 1295/2, 18 Temmuz 1293 (30 Temmuz 1877). *Büyük kadınefendi* unvanı da kullanılmıştır. BOA, HH.d, 21452, s. 6, 29 Zilkade 1300 (31 Ekim 1883).

85 Leyla Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin...*, s. 35, 88-91.

kadınefendi sıfatıyla dile getirmesi, sıradan bir teâmül değildir.⁸⁶ Perestü'nün ölüm ilanı haberi gazetelere, *Cennetmekân Sultan Abdülmecid Han Hazretlerinin dördüncü kadınları ve padişahımız efendimiz hazretlerinin vâlidelikleri devletlû ismetlû kadınefendi hazretleri* satırlarıyla yansımıştır.⁸⁷ Altı çizilmesi gereken nokta, *vâlide kadınefendi* unvanının sürekli olarak tercih edilmediğidir.⁸⁸

Haremdeki hiyerarşik yapıda *vâlide kadınefendi* bir ara formül olarak açıklanabileceği gibi, Sultan II. Abdülhamid'in analığına duyduğu muhabbetin bir tezahürü olarak izah edilebilir. Açık ve net valide sultan mevkii bahşedilen Perestü, her ne kadar devlet işlerine karıştırılmasa da bu konunun haklarına ve salahiyetlerine sahiptir. Şöyle ki; merasim günlerinde Hânedân-ı âl-i Osman, şefkat, Mecidi nişanları, vâlide tacı adı verilen zümrütlü iğne takmış ve selamlık törenlerinde yerini almıştır. Sarayın harem işlerinden sorumludur. Abdülhamid padişah ilan edilmeden üç gün önce Perestü'yu Maçka'daki evinde ziyaret etmiş, sonrasında Topkapı Sarayı'nda biat merasimi yapılmıştır. Perestü, cuma selamlıklarında sultanın yanındadır.⁸⁹ Padişah bir anlamda Perestü Kadınefendi'ye, valide sultanın harem idaresinden temsiline kadar üstlenmiş olduğu yetkilerini kullandırmıştır.

Haremdeki Temsil Vazifeleriyle Mehmed Reşad'ın Kadınefendileri ve Haremin Konukları

Osmanlı saray yaşantısında valide sultanlar haremdeki meşruiyetlerini genç oğullarından alırken, Osmanlı tahtına 65 yaşında⁹⁰ çıkan Sultan Mehmed Reşad'ın sarayında ise artık valide sultan olmadığı için kadınefendiler meşruiyetlerini yaşlı padişahı almışlardır. Dönem olarak II. Meşrutiyet de göz önünde bulundurulduğunda bu yılları harem yaşantısı bakımından ayrıcalıklı kılacak olan durum, Sultan Mehmed Reşad'ın eşlerinin harem dışındaki mekanlarda görülmesidir. Kadınefendilerin haremde ziyaretçi ağırlamaktan sosyal hayat içerisindeki temsil faaliyetlerine kadar önemli merasimlerde yer aldıkları bu yıllar, dikkate değerdir.

86 Ali Akyıldız, *Haremin Padişahı...*, s. 37-38.

87 BOA, *İrâde Husûsi (İ. HUS)*, 148/67, lef 4, 27 Teşrinisâni 1322 (10 Aralık 1906).

88 Aynı yıllarda, II. Abdülhamid adına yazılan bir başka telgrafta *vâlide sultan hazretleri* unvanı geçmektedir. Akyıldız, bu unvanının yanlış bir şekilde kullanıldığını yazmıştır.

89 Ayşe Osmanoğlu, *Babam...*, s. 17-24.

90 Cevdet Küçük, "Mehmed V", s. 418-422.

Haremin gizemine kapılan yabancı hanım konuklar zaman zaman bu mekâna davet edilmişlerdir.⁹¹ Kâmres Başkadınefendi 21 Mart 1910 tarihinde, Bulgar Kralı Ferdinand ve eşi Eleonora'nın İstanbul ziyaretinde kraliçeyi ev sahibi hassasiyetiyle titizlenerek ağırlamıştır.⁹² Avusturya ve Macaristan İmparatoru Karl ve eşi Zita'nın İstanbul'u ziyareti, Mayıs ayının 19. pazartesi günü gerçekleşmiştir. Haremi görmek isteyen İmparatoriçe, Mehmed Reşad'ın eşleriyle tanıştırılmıştır. Tantanalı bir şekilde haremden karşılanan Zita'nın, Kâmres ve Mihrengiz kadınefendileri sevdiği anlatılır. O kadar ki; padişahın eşlerinden Nazperver Kadınefendi'nin Fransızca konuşması konuyu oldukça şaşırtmıştır. Gençliği ve güzelliği ile dikkat çeken Dilfirib Kadınefendi de imparatoriçenin dikkatini çekmiştir. İmparatoriçeye kahve ikramı yapılmış peşi sıra genç kalfalar, Çerkes ve Türk oyunları ile ortamı şenlendirmiştir. Haremden ayrılırken misafire, süslü nakışlarla işlenmiş başlık hediye edilmiştir.⁹³

1911 senesinde İstanbul'a gelen Bopal Hâkimesi⁹⁴ Cihan Begüm, Sultan Mehmed Reşad'ı ziyaret etmiştir.⁹⁵ Yanında oğulları Ubeydullah ve Hamidullah hanlar da vardır. Yüzü kalın bir peçe ile örtülü hanımefendi, padişah ile Farsça konuşmuştur.⁹⁶ Sultan Begüm'ün Dolmabahçe Sarayı'ndaki harem ziyaretinde, Mehmed Reşad da konuşma eşlik etmiştir. Sayısız koridorlardan sonra iki uzun çizgide sıralanmış hadımaların bulunduğu alanın ardından, kadın maiyetin hazır bulunduğu bölüme geçilmiştir. Cihan Begüm'ün Farsça sohbetini *valide sultana*,⁹⁷ Mehmed Reşad'ın tercüme ettiği anlatılır. Padişah haremden hanımların daha rahat konuşabilmeleri için çıktığında ise bir kızın konuşmaları tercüme ettiği paylaşılır.⁹⁸ Yıldız Sarayı'na da teşrif buyuran Cihan Begüm'e çay ikramıyla birlikte⁹⁹ hediyeler verilirken harem dairesini ziyaret eden Hâkime Begüm, hanımlarla¹⁰⁰ tanıştırılmıştır.¹⁰¹

91 Fatmagül Demirel, *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler Son Ziyafetler*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007, s. 111-145.

92 Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi...*, s. 362-363.

93 Leyla Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin...*, s. 56, 302-303.

94 Bopal (Bhopal). Berna Korucu Üçüncü, "Bopal Nevvabı Sultan Cihan Begüm'ün İstanbul Ziyareti ve Osmanlı'ya Gönderdiği Yardımlar", *Journal of Universal History Studies (JUHS)*, 2019, s. 251-268.

95 "Bhopal Hâkimesi", *İkdam*, No. 510, 9 Ağustos 1911, s. 2.

96 Lütfi Simavî, *Son Osmanlı Sarayında...*, s. 158.

97 O dönemde sarayda valide sultan yoktur.

98 Berna Korucu Üçüncü, "Bopal Nevvabı Sultan Cihan Begüm'ün İstanbul Ziyareti ve Osmanlı'ya Gönderdiği Yardımlar", s. 251-268.

99 "Bhopal Hâkimesi", *İkdam*, No. 510, 9 Ağustos 1911, s. 2.

100 Hanımsultan ifadesi geçer.

101 Lütfi Simavî, *Son Osmanlı Sarayında...*, s. 158.

Kadın efendi Muâyedeleri

Merasimler, iktidarın meşruiyetinden tebaasıyla ilişkilerine, gücün temsiline ve toplumsal birlikteliğe kadar pek çok anlam barındırır. Törenlerde teşrifat çerçevesinde hareket edilirken, kullanılan mekanlar, yer alan kişiler, kıyafetler ve protokol merasim hakkında birçok ip ucunu saklar. Sarayda her sene iki kez düzenlenen muâyede, Osmanlı Devleti'nde ramazan ve kurban bayramlarının ilk günlerinde padişahın huzurunda yapılmıştır.¹⁰² Topkapı Sarayı'ndan Dolmabahçe Sarayı'na intikal eden törenler arasında Muâyede Merasimi, yine ismiyle müsemma salonda düzenlenmiştir. Dolmabahçe Sarayı Muâyede Salonu, tek parça ve geniş bir mekân olması hasebiyle, kalabalık toplulukların katılımıyla gerçekleşen törenler için elverişlidir. Mekân açısından salon dört ana sütunla dekoratif amaçlı elli altı sütun, heybetli kubbesi ve kubbeden sarkan yaklaşık dört buçuk ton ağırlığındaki billur avizeyle hayranlık uyandırır.¹⁰³

Sultan Mehmed Reşad'ın bayram alaylarının önceki yıllara göre daha sade¹⁰⁴ cereyan ettiği bilirse de hazırlıklara özen gösterilmiştir.¹⁰⁵ Kadın efendiler bu merasimi, Merasim Dairesi ve Muâyede Salonu arasındaki uzun koridordan takip etmiştir.¹⁰⁶ Ahşap kafesleriyle mahfil hem hanımları erkeklerden gizlerken hem de kadınların merasimi rahatça izlemelerine yardımcı olmuştur. Merasimde padişah Taht Odası'na geldiğinde sadrazamın, nazırların eşleri ve diğer hanımlar Muâyede Salonu'nu çevreleyen mahfile kalfalar tarafından davet edilmiştir.¹⁰⁷ Küçük şehzadeler, padişahın hanedan hanımlarını kabul ettiği salonda merasime dahil olmuşlardır.¹⁰⁸ Hünkârın validesi yoksa önceki sultanların kerimeleri, yaş sırasına göre torunları ve onların anneleri huzura kabul edilmiştir. Törende statülerine uygun bir şekilde yerlerini alan kadın efendilerin muâyedesinde önce Kâmres Başkadın efendi tacı, altın sırma işlenmiş kuyruklu elbiseyle hünkârın huzuruna yalnız çıkmıştır. Peşi sıra diğer kadın efendiler, konumlarına göre padişahın yanına girmiştir. Onları, haremdeki pozisyonlarına göre kıdemli ustalar

102 Hakan Karateke, *Padişahım Çok Yaşa*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 108-119, 209-215.

103 Dündar Ali Kılıç, "Osmanlı Devlet Törenlerinin Topkapı Sarayı'ndan Dolmabahçe Sarayı'na İntikali", *150. Yılında Dolmabahçe Sarayı Uluslararası Sempozyumu*, 2006, s. 41-50.

104 Hakan Karateke, *Padişahım...*, s. 108-119; 209-215.

105 Ayşe Osmanoğlu, *Babam ...*, s. 78-79.

106 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 122.

107 Emine Fuat Tugay, *Bir Aile Üç Asır*, çev. Şeniz Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 478-479.

108 Ali Vâsıb Efendi *Bir Şehzâdenin Hâtırâtı Vatan ve Menfâda Gördüklerim ve İşittiklerim*, haz. Osman Selahaddin Osmanoğlu, YKY, İstanbul, 2004, s. 70.

ve kalfalar, göğüslerindeki nişanlarıyla padişahın kahvecileri izlemiştir. Ünüvar, sarayda ders verdiği yıllarda öğrencilerinden Düriye ve Rukiye sultanlarla birlikte huzura çıktığından bahsetmiştir.¹⁰⁹

Mehmed Reşad'ın sarayında harem halkının bayramlaşmasını, altın sırma işlemeli saltası, elinde altın bastonu ve pırlanta iğneli hotozuyla başkâtibe organize etmiştir. Saray terbiyesi, yürüyüşü ve edasıyla başkâtibe sırasıyla şeyhülislamın hanımını, vezir haremelerini isimlerini tekrar ederek padişaha takdim etmiştir. Sultan istirahate çekildiğinde, misafirlerle baş ve ikinci kâtibeler ilgilenmiştir.¹¹⁰ Hanımlar bayramlık kıyafetlerini, takılarını ve elbiselerini tamamlayan aksesuarlarla merasime özen göstermiştir. Devlet ricâlinin aileleri ve Mısırlı prensesler de haremın konukları arasında yerlerini almışlardır.¹¹¹ Davetli hanımlar, Dolmabahçe Sarayı rıhtımının harem kısmında haremağaları tarafından karşılanmıştır. Şark kültürünün ve saray adabının izlerini taşıyan, asalet, nezaket ve zarafetin sirâyet ettiği bu atmosfere davetli hanımları haremın üst katındaki salonlarda hotozlar takmış, canlı renkler tercih etmiş brokar kıyafetler içerisinde uzun kuyruklu etekleri broşlarla bellerine iştirilmiş kalfalar, ağırlamıştır. Öncesinde kendilerine içecek ikram edilen misafirler, sonrasında kadınefendilerle ve hanımsultanlarla buluşmuştur.¹¹²

Muâyede sonrasında konuklara sarayda *mükellef* bir ziyafet, peşi sıra şerbet ve kahve ikram edilmiştir.¹¹³ Hareme dönüldüğünde konuklar konumlarına göre, Topkapı Sarayı'ndan getirilen mücevher süslü takımlarla ya da altın-gümüş zarf ve fincanlardan kahvelerini içmiştir. Kahveci Usta, kırk kişilik maiyetiyle bu ikramın usulüne uygun yapılmasını organize ederken misafirler, birbirlerine çarpmadan ve ayaklarının ucunda hizmet eden kırk kişilik *peri alayını* hayranlıkla izlemiştir.¹¹⁴ Ziyaretçiler, saraydan genellikle ikindiden sonra ayrılırken saray bahçesini Zeki Üngör'ün idaresinde Mabeyn Bاندosu şenlendirmiştir.¹¹⁵

Hırka-i Saâdet Ziyareti ve Kadınefendiler

Hırka-i Saâdet veya Hırka-i Şerîf, Hz. Muhammed (SAV.)'in Kab bin Zübeyr'e söylemiş olduğu bir şiir sebebiyle hediye ettiği rivayet edilen hırkadır. Kab'ın ya da

109 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 121-125.

110 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 121-125.

111 *Ali Vâsıb Efendi...*, s. 70.

112 Emine Fuat Tugay, *Bir Aile...*, s. 478-479.

113 *Ali Vâsıb Efendi...*, s. 70.

114 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 121-125.

115 *Ali Vâsıb Efendi...*, s. 70.

ailesinin sonrasında hırkayı Halife Muâviye'ye sattığı söylenir. Hırka, diğer kutsal emanetlerle birlikte 1517'de İstanbul'a getirilmiştir. Hırka-i Saâdet ziyaretleri, Yıldız ve Dolmabahçe sarayları yaşam alanları olarak kullanıldığında da Topkapı Sarayı'nda gerçekleşmiştir. Bir başka ifadeyle Hırka-i Saâdet, Yıldız ve Dolmabahçe saraylarına nakledilmemiştir.¹¹⁶ Hırka-i Saâdet ziyareti önceleri saraya özgü bir merasimken, padişahlar Topkapı Sarayı'ndan başka saraylara geçtiklerinde kısmen de olsa halka açık bir tören olarak görülmeye başlamıştır.¹¹⁷ Ramazan ayının on beşine denk gelen günde hanedanın ananesi doğrultusunda, Topkapı Sarayı Hırka-i Saâdet Dairesi'nde merasim icra edildiğinde bütün hanedan, devlet adamları ve saray mensupları iştirak etmiştir. Merasime erkeklerden sonra sultanlar, hanımlar ve çocuklar da dahil olmuştur.¹¹⁸

Ramazan-ı Şerif'in 15. günü Hırka-i Saâdet ziyaretine iştirak eden kadınefendiler, padişah alayla Topkapı Sarayı'na geçtiğinde, onun yanında yer almıştır.¹¹⁹ Bu merasime katılacak olanların her birine Kitâbet Dâiresi tarafından davet tezkireleri gönderilirken davetiyelerin sahiplerinden geleceklerine dair kayıt şartı istenmiştir.¹²⁰ Sultan, Hırka-i Saâdet ziyaretlerine saray erkânının ailelerini de davet etmiştir. Son Hırka-i Saâdet ziyaretinden bir gün önce başkâtibine, *senin kerîmen vardı. Artık büyümüştür. Validesine söyle de onu da birlikte ziyarete getirsin* diyerek davette bulunmuştur.¹²¹ Merasim öncesinde Topkapı Sarayı harem dairesindeki kalfalar ve ustalar tarafından karşılanan kadınefendiler, odalarda istirahat etmiştir. Kadınefendilerin, sultanefendilerin, harem halkının, vekillerin ve vezirlerin eşlerinin tebriği sonrasında, Hırka-i Saâdet'in açılması beklenmiştir.¹²²

Sultan, Hırka-i Saâdet'i saklı olduğu yerden usulü ile çıkarıp ziyaretini yerine getirdikten sonra odanın sağ tarafına yönelerek Kurân-ı Kerim'e yüz sürmüştür. Ardından odanın kapısı açılmıştır, imâm-ı evvelin duasıyla padişahın ayakta tuttuğu bohça birer birer merasimde davetliler tarafından öpülerek ziyaret gerçekleştirilmiştir. Bu merasime iştirak edenlere, Mehmed Reşad tarafından etrafı talik hatla yazılı beyaz yazma hediye edilmiştir. Merasimin erkeklere ait bölümünden sonra hırka ziyareti, sultanlara ve harem halkına açılmıştır.¹²³

116 Zeynep Tarım Ertuğ, "Osmanlı Devlet Teşrifatında Hırka-i Şerif Ziyareti", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 16, 1998, s. 37-45.

117 Dündar Ali Kılıç, "Osmanlı Devlet Törenlerinin Topkapı Sarayı'ndan Dolmabahçe Sarayı'na İntikali", s. 41-50.

118 *Ali Vâsıf Efendi...*, s. 106.

119 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 95-96, 106-107.

120 İzzet Ziya, *Saraydan ...*, s. 90.

121 Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984, s. 270-272.

122 Leyla Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin...*, s. 131-132.

123 İzzet Ziya, *Saraydan Hâtıralar*, yay. haz. Ali Birinci-Yücel Yiğit, İstanbul, Kopernik Kitap, 2018, s. 90.

Hırka-i Saâdet ziyaretinde hâfızlar Kurân-ı Kerîm okurlarken, buhurdanlıklardan etrafa güzel kokular yayılmıştır. Kadınefendiler, bohça içindeki Hırka-i Saâdet'in yanında ayakta duran Sultan Reşad'ın önünden mevkilerine göre geçmiştir. Ünüvar, 1918 senesi hırka ziyareti sırasında padişahın yüzündeki yorgunluğu satırlarına taşımıştır. Sadece o değil herkesin padişahı yorgun gördüğünü yazmıştır. Bu ziyaret aslında padişahın, son hırka ziyareti olmuştur.¹²⁴ Ziyaret öncesi ve sonrasında özenle giydikleri kıyafetler ve kıymetli takılarını takmış büyük sultanlar ve kadınefendiler odalarda dinlenmiştir. Uzun saatler süren ziyaret sonrasında harem kadınları, arabalarıyla dairelerine dönmüştür.¹²⁵

Saray Dışı Mekânları Ziyaret

İktidar olduğunda Mehmed Reşad hem meşrutiyet hem de kutsal saltanatın hizmetinde olduğunu dillendirirken,¹²⁶ padişahın haremine toplum nezdinde esmekte olan değişim rüzgarları sirayet etmeye başlamıştır. Bu yıllarda yaşanan dikkat çekici yaklaşım, padişah eşlerinin sosyal hayata dönük adımlar atmaya başlamasıdır. Meşrutiyet yıllarının haremî olarak da görebileceğimiz bu zaman diliminde kadınefendiler, üst üste yaşanan savaşlar sonrasında yardım amaçlı derneklere ekonomik destekleriyle ve bilfiil katkı olarak yaşamlarını saray dışında farklı kesimlere açmışlardır.

1912 yılı Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Hanımlar Şubesi fahri başkanı olarak gördüğümüz Kâmres Başkadınefendi, bu konuda kıymetli bir örnektir.¹²⁷ Aslında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin bünyesinde hayata geçirilen etkinlikler Osmanlı kadınına, kamusal alanı açmıştır.¹²⁸ Hilâl-i Ahmer Kadınlar Merkezi'ndeki oluşuma, gönüllü kadın hareketinin resmîleştirilmesi olarak da yaklaşılabılır.¹²⁹ 13 Temmuz 1914 tarihinde Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkezi'nde düzenlenen kursta, ilk defa hastabakıcılık eğitimlerini tamamlayan hanımlara Kâmres Başkadınefendi tarafından diplomaları verilmiştir.¹³⁰ Kursu başarıyla tamamlayan 28 hanımefendiye diplomaları törenle takdim edilirken,¹³¹

124 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 95-96, 106-107.

125 Çağatay Uluçay, *Harem...*, s. 162-163; Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 95-96; Zeynep Tarım Ertuğ, "Osmanlı Devlet Teşrifatında Hırka-i Şerif Ziyareti", s. 44-45.

126 Cevdet Küçük, "Mehmed V", s. 418-422.

127 *BOA, MB.İ*, 160/18, 11 Mart 1328 (27 Mart 1912). 11 Mart 1912 tarihinde Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyeti'nin fahri başkanlığının Kâmres Başkadınefendi tarafından kabul edildiği bildirilmiştir. *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi Takvim 3*, Ahmed İhsan ve Şurekasi, İstanbul, 1917-1333, s. 228-229, 231-232-233; Muzaffer Tepekaya, Leyla Kaplan, "Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1877-1923)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, 2003, s. 150.

128 Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 318.

129 Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1992, s. 81.

130 *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi Takvim 3*, s. 228-229, 231-233.

131 "Hilâl-i Ahmer'de Bir Merâsim-i Behîn", *İkdam*, No. 6249, 14 Temmuz 1914, s. 1-2.

bir ilk olarak görebileceğimiz önemli bir gelişme cemiyetin fahrî Başkanı Kâmres Başkadınefendi'nin merkeze teşrif buyurmasıdır.¹³²

Sultan Mahmud Türbesi'ndeki cemiyet merkezinde düzenlenmiş olan törende, Kâmres Başkadınefendi'nin başkanlığında önemli isimler ağırlandı.¹³³ Öncelikle Kâmres Başkadınefendi'nin teşrif buyurması kadar konuşma hazırlanması ona yüklenen vazifeyi anlatır.¹³⁴ Kâmres Başkadınefendi için hazırlanan konuşma,¹³⁵ meselenin hassasiyetinin kadın diliyle aktarımıdır. Başkadınefendi'nin bu mekân ziyaretini, padişah ve veliaht sonrasında sarayın kadın tarafından temsil edilmesi olarak okuyabiliriz. Bir o kadar kıymetli olan, gazetelerde Kâmres'in konuşma metninin haberleştirilmesi¹³⁶ ile de bu atmosferin geniş kitlelere duyurulması gayretidir. Bu ortam, 20. yüzyılın başlarında hanedan kadınlarının saray dışındaki hareket alanı ve haremdeki hiyerarşinin gelmiş olduğu noktayı yansıtmaktadır.

I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti seferberlik ilan edince peşi sıra bazı cemiyetlerde kadınlar, orduya destek olmak amacıyla çaba sarfetmiştir.¹³⁷ Osmanlı kadınına yaşam mücadelesine atan Cihan Harbi, bu yönüyle Osmanlı kadınının kaderini çizmiştir. Seferberlikle cephe gerisinde üreten insan gücünde yaşanan sorunlar, Osmanlı kadınına ailesiyle birlikte yeni arayışlara sürüklemiştir. Savaş ortamında kadın vatanserverlik duygularıyla askerini ihtiyaçlarını hazırlamak vazifesini yerine getirirken,¹³⁸ geçimi için de iş aramaya yönelmiştir.¹³⁹ Bu noktada Mamulât-ı Dâhiliye İstihlakı Cemiyeti'nin Sultan Mehmed Reşad'ın Üçüncü Kadınefendisi Nazperver'in himâyesi

132 *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi Takvim 3*, 1917-1333, s. 228-229; 231-233.

133 "Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nde Şehâdetnâme Tevzi'i", *Tanin*, No. 1997, 14 Temmuz 1914, s. 1-2.

134 "Hilâl-i Ahmerde Bir Resm-i Behîn", *Peyâm*, No. 234, 14 Temmuz 1914, s. 1-2.

135 Konuşmayı Başkadınefendi adına, Hazineedar Nevfer Kalfa yapmıştır.

136 "Hilâl-i Ahmer'de Bir Resm-i Behîn", *Peyâm*, No. 234, 14 Temmuz 1914, s. 1-2.

137 "Cihad ve Kadınlar", *İkdâm*, No. 6426, 10 Kânunusâni 1915, s. 1; Nuray Özdemir, "I. Dünya Savaşı'nda İstihlak-ı Millî Kadınlar Cemiyeti'nin Faaliyetleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 36, 2019, s. 29-47; Ali Akyıldız, *Anka'nın Son Baharı Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 175-185.

138 "İstihlak-ı Millî Cemiyeti," *Tanin*, No. 2067, 24 Eylül 1914, s. 4; "Osmanlı Hanımlarına", *Tanin*, No. 2067, 24 Eylül 1914, s. 4.

139 Zafer Toprak, *Türkiye'de Yeni Hayat İnkılap ve Travma 1908-1928*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017, s. 52-53.

altında olduğu görülür.¹⁴⁰ İstihlâk-ı Millî Cemiyeti bünyesinde, Muâvenet-i Askeriye adıyla oluşturulan komisyonun¹⁴¹ fahri başkanı olarak Nazperver Kadınefendi karşımıza çıkar.¹⁴² Siyasetle ilgili olmayan cemiyetin öncelik verdiği mesele, halka yerli eşyayı tanıtmak ve yerli mallarının kullanılmasını özendirmektir. Bu sebeple üretim, halkın ihtiyaçları doğrultusunda *zevk-i millî ve umûmiyeye* uygun şekilde olmuştur.¹⁴³ Dönem şartlarına bakıldığında, *millî iktisat ve millî moda* anlayışına hizmet eden bir yaklaşım söz konusudur.¹⁴⁴ Ekonomik gündemden uzak kalmayan ve hassasiyetlerini dile getirmeye çalışan cemiyet mensupları, ithal mallarını boykot kampanyasını desteklemiştir.¹⁴⁵ Dolayısıyla kadınefendinin de zihniyet olarak bu anlayışın uzantısında durduğu fikrinin altı çizilmelidir.

Askerler için çaba sarf eden bu cemiyete, hanedan mensubu hanımların çeşitli ziyaretleri olmuştur. İstihlâk-ı Millî Cemiyeti'nde komisyon başkanı Nazperver Kadınefendi, Üçüncü Hazînedar Kalfayla birlikte cemiyetin Bâb-ı Ali Caddesi'ndeki dairede düzenlenen ilk toplantısına başkanlık etmiştir. Cemiyet o günlerde, kahraman askerler için kıyık eşya ve hediyeler hazırlamakla meşguldür. Nazperver Kadınefendi, askerler için 40 lira, terzilik öğrenen hanımlara ise 10 lira yardımda bulunmuştur. Kadınefendi, dairede gördükleri intizamdan, sarf olunan gayret ve itinadan dolayı memnuniyet ve tebriklerini bildirmiştir.¹⁴⁶

I. Dünya Savaşı yıllarında İstihlâk-ı Millî Kadınlar Cemiyeti'nin bünyesinde İstanbul'da açılan hastanenin Çanakkale Savaşları'nda yaralanan askerlerin tedavisi için

140 Cemiyete 50 liralık bir ödeme yapılmıştır. *BOA, H.H.I.*, 210/82, 15 Nisan 1329 (28 Nisan 1913). Mamûlât-ı Dahiliye İstihlâkî Kadınlar Cemiyeti Hayriyesi, İstihlâk-ı Millî Cemiyeti bağlı olarak teşekkül etmiştir. *Tanin*, No. 1525, 28 Şubat 1913, s. 4; "Mamûlât-ı Dâhiliye İstihlâkî", *Kadınlar Dünyası*, No. 5, 8 Nisan 1329, s. 4; Tunaya, Mamûlât-ı Dâhiliye İstihlâkî Kadınlar Cemiyeti-i Hayriyesi'nin, İstihlâk-ı Millî Cemiyeti'ne bağlı kadın şubesi olduğunu ifade edilmektedir. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 508; Ruşen Zeki, "Bizde Hareket-i Nisvan", *Nevsâl-i Millî*, s. 248; Şefika Kurnaz, *II. Meşrutiyet Döneminde Kadın*, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1996, s. 214-217. Cemiyetin yapılanmasına bakıldığında, Mart 1913'te Mamûlât-ı Dâhiliye Kadınlar Cemiyeti, Melek Meliha ve Zaim Hayriye hanımların öncülüğünde kurulduğu söylenir. İstihlâk-ı Millî Cemiyeti'nin uzun süreli etkinlik gösterememesine rağmen İstihlâk-ı Millî Kadınlar Cemiyeti'nin 1920'lere kadar mücadelesi olmuştur. Nuray Özdemir, "I. Dünya Savaşı'nda İstihlâk-ı Millî Kadınlar Cemiyeti'nin Faaliyetleri", s. 29-47.

141 "İstihlâk-ı Millî Cemiyeti", *Tanin*, No. 2067, 24 Eylül 1914, s. 4.

142 "İstihlâk-ı Millî Cemiyeti", *Tanin*, No. 2067, 24 Eylül 1914, s. 4; "Osmanlı Hanımlarına", *Tanin*, No. 2067, 24 Eylül 1914, s. 4. 28 Nisan 1913 tarihli evrakta ise cemiyete 50 liralık bir ödeme yapılmıştır. *BOA, H.H.I.*, 210/82, 15 Nisan 1329 (28 Nisan 1913).

143 *Tanin*, No. 1525, 28 Şubat 1913, s. 4; "Mamûlât-ı Dâhiliye İstihlâkî", *Kadınlar Dünyası*, No. 5, 8 Nisan 1329 (21 Nisan 1913), s. 4.

144 Tiğince Oktar, *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı*, Bilim Teknik Yayınevi, Eskişehir, 1998, s. 84.

145 Nuray Özdemir, "I. Dünya Savaşı'nda İstihlâk-ı Millî Kadınlar Cemiyeti'nin Faaliyetleri", s. 29-47.

146 "İstihlâk-ı Millî Cemiyeti", *Tanin* No. 2075, 2 Teşrinievvel 1914, s. 2; *İkdam*, "İlâne-i Müşfikâne", No. 6327, 19 Teşrinievvel 1335 (2 Eylül 1914), s. 2.

kullanılması planlanmıştır.¹⁴⁷ Aynı zamanda İstihlâk-ı Millî Kadınlar Cemiyeti Hastanesi, Nazperver Kadınefendi'nin *taht-ı riyâset-i fahriyesine* verilmiştir. İstihlâk-ı Millî Kadınlar Cemiyeti Hastanesi'ne başta bulunan¹⁴⁸ Nazperver Kadınefendi'nin çabası ile Divanyolu'ndaki hastanenin ihtiyaçları temin edilmiştir. Kadınefendi, bizzat cepheden gelen yaralıların ziyaretine gitmiş ve onlarla sohbet etmiştir. Aktif olarak cemiyetin faaliyetlerinde gördüğümüz Nazperver sembolik bir isim değildir. Açıba, *onun vakur ama müteessir hâlini asla unutamayacağını* yazmıştır. Bir anlamda evladı olan memleketine ana hassasiyeti ile yaklaşmış, içerisinde buldukları zorlukları aşmak için yaralarını sarmaya çalışmıştır. Kadın duyarlılığı ile bu ortamdan etkilenen Nazperver Kadınefendi'nin kalfalarından Reşkidil Hanım, dairesine kapanıp saatlerce ağladığını ve cephede çocuklarını kaybeden annelerini düşündüğünü ve çok üzüldüğünü paylaşmıştır.¹⁴⁹

Nazperver Kadınefendi'nin aynı zamanda kültür ve sanatla olan ilişkisi de dikkat çekicidir. Gelirinin bir kısmını bu yönde sarf eden kadınefendi bir anlamda, tiyatroların himayesini üstlenmiştir. Açıba'ya göre Nazperver Kadınefendi, çabalarıyla Osmanlı Devleti'nin *melikesi* olarak adlandırılabilir bir isimdir.¹⁵⁰ İstihlâk-ı Millî Hanımlar Cemiyet-i Hayriyesi yararına kadınefendinin himayesinde, 14 Mayıs Cumartesi günü Tepebaşı Kışlık Tiyatrosu'nda müsamere düzenlenmiştir. Gündüz hanımlar ve gece ise beyler gösteriyi izlemiştir. Nazperver Kadınefendi'nin adı, Balkan göçmenlerinin yanında olmak üzere kurulmuş Esirgeme Derneği cemiyetinin 250 kişilik üyeleri arasında da geçer.¹⁵¹

Esirgeme Derneği'ne destek veren padişahın bir diğer eşi, Dildirib Hanımefendi'dir. 28 Nisan 1913 tarihli evrakta Esirgeme Derneği'nin *İkbâl Hanımefendi* Hazretlerinin *taht-ı riyâsetine* verildiği bilgisine ulaşılmaktadır.¹⁵² Bu süreçte haremın hiyerarşik yapısı içerisinde padişahın eşleri, sarayın temsil vazifesi için uygun muhataplardır. Son dönemde, haremın kendi içindeki dengesine üst üste yaşanan savaşlar ve meşrutiyet rüzgârı

147 "Teberru-ı Şefkatkarâne", *İkdam*, No. 6591, s. 2. Hilâl-i Ahmer için 6 top tülbent, altı top patiska, 7 top Amerikan, Saray-ı Hümâyûn 4. Hazinekar Kalfası tarafından Hilâl-i Ahmer Hastanesi'ne ihdâ edilmiştir. "Hilâl-i Ahmer'e Teberruât", *İkdam*, No. 6573, 6 Haziran 1915, s. 2. İstihlâk-ı Millî Kadınlar Cemiyeti Hastanesi Reisi olarak karşımıza, Melek Hanımefendi çıkmaktadır. *BOA, Hariciye Nezâreti Siyasi (HR. SYS)*, 2174/3, lef 3, 20 Mayıs 1915.

148 "Teberru-ı Şefkatkarâne", *İkdam*, No. 6591, s. 2; "Hilâl-i Ahmer'e Teberruât", *İkdam*, No. 6573, 6 Haziran 1915, s. 2.

149 Leyla Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin...*, s. 279-281.

150 Leyla Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin...*, s. 279-281.

151 Şefika Kurnaz, *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 155-160.

152 Derneğe 50 liralık bir de yardım yapılmıştır. *BOA, HH.İ.*, 210/82, 15 Nisan 1329 (28 Nisan 1913); Başıkbal Hanımefendi'ye dördüncü kadın unvanı 14 Şubat 1917 tarihinde verildiğinden hareket ettiğimizde bu ismin Dildirib olduğunu söyleyebiliriz. *BOA, MB.İ.*, 191/33, lef 1, 1 Şubat 1332 (14 Şubat 1917).

değişim yönünde etkili olmuştur. Göz ardı edilmemesi gereken nokta, kadınefendilerin sınırlı da olsa yardım amaçlı derneklerdeki faaliyetleriyle sosyal hayata dahil olarak kendilerine bir hareket alanı açmalarıdır.

Sonuç

Sultan Mehmed Reşad'ın iktidar yıllarına bakıldığında öncelikle *haremin padişahu* olarak bilinen valide sultansız zamanlar olduğunun altı çizilmesi gerekir. 20. yüzyılda harem için Kafkas kökenli ailelerin kızlarının seçilmesi, sarayın geleneksel zihniyetini bu dönemde sürdürdüğünü ortaya çıkarır.¹⁵³ Kâmres, Dürriadn, Mihrengiz, Nazperver ve Dilfirib¹⁵⁴ kadınefendilerle nikâhlı Sultan Mehmed Reşad'ın Mehmed Ziyâeddin, Mahmûd Necmeddin ve Ömer Hilmi isimlerinde üç şehzadesi vardır. Bu yönden daha *ailevi*¹⁵⁵ bir harem ikliminden bahsedilebiliriz. Farklı coğrafyaların dil ve ırk çeşitliliğinin yerine daha küçük, sınırlı coğrafyadan seçilmiş bilindik gelenek-adet olarak tanıdık, yeri geldiğinde asil ve hür kızlardan oluşan daha standart daha korunaklı bir harem karşımıza çıkar.

Valide sultansız saray haremde kadınefendilerin, sarayı temsil anlamında sorumlulukları söz konusudur. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti örneğinden hareket ettiğimizde, Kâmres Başkadınefendi kıymetli bir örnektir. Bu derneğin, *vatanseverlik ve millilik*¹⁵⁶ bağlamında Osmanlı kadınlarının kamusal faaliyete açılmalarına zemin hazırlandığını ifade edebiliriz. Bir başka perspektiften bakıldığında ekonomik yönden güçlü hanımlar, hayırsever olmalarının yanı sıra bu yöndeki hassasiyetleriyle devletin savaşı finanse edebilmesi adına katkı sağlamışlardır. Bir adım ileriye gittiğimizde, millî ekonominin gelişmesi yönünde çaba sarf etmişlerdir.¹⁵⁷ Bu çalışmaların basın aracılığıyla duyurulması, kadınefendilerin faaliyetlerinin etki alanlarının genişlemesine ve onların isimlerinin farklı mecralara ulaşılmasına imkân sağlamıştır. Aynı şekilde Avrupa'ya bakıldığında, kraliyet ailesi üyelerinin de Kızılhaç Cemiyeti'nin koruyucusu ve destekçisi oldukları gözden kaçırılmamalıdır.¹⁵⁸ Bu sürece, harem yaşantısında değişmekte olan dinamiklerdeki Batı etkisinin izleri olarak yaklaşılabilir.

Yine Mamulât-ı Dâhiliye İstihlâk Kadınlar Cemiyeti, bir başka kadınefendi

153 Ali Akyıldız, *Valide Sultan...* s. 468-493.

154 Dürriadn vefat ettikten sonra kadınefendi olur.

155 V. Murad'ın Oğlu..., s. 92.

156 Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda...*, s. 318.

157 Elif Mahir Metinsoy, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Kadınları*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s. 53.

158 Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda...*, s. 319.

Nazperver'in himayesindedir. Nazperver Kadınefendi aynı zamanda cemiyet bünyesindeki Muâvenet-i Askeriye Komisyonu'nun fahri başkanıdır. Nazperver'in adı, cemiyette düzenlenen ilk toplantının başkanı olarak geçer. Kadınefendi bulunduğu her ortamda, yerli malı kullanılmasının önemine işaret eden konuşmalar yapmıştır. Ekonomik gündemden uzak kalmayan, bu yönde hassasiyetlerini dile getirmeye çalışan cemiyet mensuplarının, ithal mallarını boykot kampanyasını desteklemeleri¹⁵⁹ aslında kadınefendinin bu yönde tavrını ve söylemini yansıtmaktadır. Başıkbal Dilfirib Hanımefendi'ye de bir başka kadın cemiyeti olan Esirgeme Derneği'nin başkanlığında rastlamamız, haremde kadınefendilerin Meşrutiyet ortamındaki sarayı temsil anlamında üstlenmiş oldukları vazifelerle birlikte kendilerine açılan hareket alanlarını göstermektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları:

1.1. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

Bâb-ı Asâfi Hanedan Defterleri (A. DVNSHND.d)

Hazîne-i Hâssa Defter (HH.d)

Hazîne-i Hâssa İrâde (HH.İ.)

Hariciye Nezâreti Siyasi (HR.SYS)

İrâde Husûsi (İ.HUS)

Mâbeyn Dosya (MB)

Mâbeyn İrâde (MB.İ)

Topkapı Sarayı Masraf Defterleri (TSMA.E)

Yıldız Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK)

Yıldız Hazne-i Hâssa (Y.PRK.HH.)

159 Nuray Özdemir, "I. Dünya Savaşı'nda İstihlak-ı Milli Kadınlar Cemiyeti'nin Faaliyetleri", s. 29-47.

1.2. Dolmabahçe Sarayı Arşivi:

Milli Saraylar Halife Abdülmecid Efendi Kütüphanesi

2. Süreli Yayınlar:

İkdam

Tanin

Peyâm

3. Araştırma Eserler:

“Hurşid Paşa'nın Saray Hâtıraları”, *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 5, Haziran 1965, s. 60-64.

Açba, Harun: *Kadınefendiler (1839-1924)*, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Açba, Leyla: *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları*, haz. Harun Açba, L&M, İstanbul, 2004.

Akyıldız, Ali: “Herkesin Bildiği Sır: Osmanlı Toplumunda ve Padişah Haremde Gayrimeşru Köle ve Cariyeler”, *Journal of Turkish Studies, Türklük Araştırmaları, Festschrift in Honor of Özer Ergenç, I*, 2019, s. 177-217.

Akyıldız, Ali: “Kadınefendi”, *DİA*, C. 24, İstanbul, 2001, s. 94-96.

Akyıldız, Ali: “Son Dönem Osmanlı Padişahlarının Nikâh Meselesi”, *Osmanlı İstanbulu*, V, 2017, s. 693-712.

Akyıldız, Ali: *Anka'nın Son Baharı Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Akyıldız, Ali: *Haremin Padişahı Valide Sultan*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.

Akyıldız, Ali: *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı Refia Sultan*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2015.

Akyıldız, Ali: *Saray Harem ve Mahrem*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019.

Alderson, A.D.: *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, çev. Şefaettin Severcan, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.

Ali Vâsib Efendi Bir Şehzâdenin Hâtırâtı Vatan ve Menfâda Gördüklerim ve İşittiklerim, haz. Osman Selahaddin Osmanoğlu, YKY, İstanbul, 2004.

Aşıkpaşazâde Tarihi Osmanlı Tarihi (1285-1502), haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013.

Demirel, Fatmagül: *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler Son Ziyafetler*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007.

Deny, J.: “Valide Sultan”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul, 1986, s. 179-186.

- Develi, Aytül: *Bir Kadınefendinin Portresi: Servetseza Kadınefendi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2024.
- Hanzâde Sultanefendi, *Osmanlı Hanedanı Saray Notları (1808-1908)*, yay. haz. İsmet Bozdağ, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2002.
- Harem Histories Envisioning Places and Living Spaces*, ed. Marilyn Booth, Duke University Press, Durham and London, 2010.
- Harem ve Cariyelik*, haz. T. Cengiz Göncü, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, İstanbul, 2011.
- Harem'den Sürgüne Bir Osmanlı Prensesi II. Abdülhamid'in Gelini Mislimelek Hanım, İstibdat Döneminin Bilinmeyenlerini Anlatıyor*, haz. Nemika Deryal Marşanlıoğlu, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2011.
- İpşirli Arğıt, Betül: *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında Harem-i Hümayun Cariyeleri 18. Yüzyıl*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017.
- İrtem, Süleyman Kâni: *Meşrutiyetten Mütarekeye (1909-1908)*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2004.
- Karateke, Hakan: *Padişahım Çok Yaşa*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
- Kılıç, Dündar Ali: "Osmanlı Devlet Törenlerinin Topkapı Sarayı'ndan Dolmabahçe Sarayı'na İntikali", *150. Yılında Dolmabahçe Sarayı Uluslararası Sempozyumu*, 2006, s. 41-50.
- Korucu Üçüncü, Berna: "Bopal Nevvabı Sultan Cihan Begüm'ün İstanbul Ziyareti ve Osmanlı'ya Gönderdiği Yardımlar", *Journal of Universal History Studies (JUHS)*, 2019, s. 251-268.
- Kurnaz, Şefika: *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1992.
- Kurnaz, Şefika: *II. Meşrutiyet Döneminde Kadın*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1996.
- Kurnaz, Şefika: *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2011.
- Küçük, Cevdet: "Mehmed V.", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara, 2003, s. 418-422.
- Mahir Metinsoy, Elif: *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Kadınları*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023.
- Oktar, Tiğınçe: *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı*, Bilim Teknik Yayınevi, Eskişehir, 1998.
- Osmanoğlu, Ayşe: *Babam Abdülhamid*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019.
- Özbek, Nadir: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

- Özdemir, Nuray: “I. Dünya Savaşı’nda İstihlak-ı Milli Kadınlar Cemiyeti’nin Faaliyetleri,” *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 36, 2019, s. 29-47.
- Peirce, Leslie: *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu’nda Hükümranlık ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- Sakaoğlu, Necdet: *Bu Mülkün Kadın Sultanları Vâlide Sultanlar, Hâtonlar, Hasekiler, Kadınefendiler, Sultanefendileri*, Oğlak Bilimsel Kitaplar, İstanbul, 2008.
- Simavî, Lütfi: *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim: Sultan Mehmed Reşad Hân’ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim (Osmanlı Sarayı 1909-1918)*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2004.
- Şapolyo, Enver Behnan: *Osmanlı Sultanları Tarihi*, Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul, 1961.
- Şeref, Abdurrahman: “Topkapı Saray-ı Hümayûnu Harem-i Hümayûn Dâiresi”, *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, C. I, İstanbul, 1911, s. 521-527.
- Tarım Ertuğ, Zeynep: “Osmanlı Devlet Teşrifatında Hırka-i Şerif Ziyareti”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, C. 12, İstanbul, 1998, s. 37-45.
- Taşkın, Özge: *A Biography of An Ottoman Princess: Cemile Sultan (1843-1915)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Lisansüstü Programlar Enstitüsü, İstanbul, 2020.
- Tepekaya, Muzaffer-Kaplan, Leyla: “Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1877-1923)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.10, 2003, s.150.
- Terzi, Arzu: *Bezmiâlem Valide Sultan*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018.
- Terzi, Arzu: *Sarayda İktidar Mücadelesi Saray Mücevher İktidar*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.
- Toprak, Zafer: *Türkiye’de Yeni Hayat İnkılap ve Travma 1908-1928*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017.
- Tugay, Emine Fuat: *Bir Aile Üç Asır*, çev. Şeniz Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- Türk geldi, Ali Fuat: *Görüp İştittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984.
- Uçan, Lale: *Halife Abdülmecid Efendi Zamanın Ruhunun Peşinde Bir Hanedan Mensubu*, Timaş Akademi, İstanbul, 2021.
- Uluçay, Çağatay: *Harem II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.
- Uluçay, Çağatay: *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1980.

- Uşaklıgil, Halid Ziya: *Saray ve Ötesi Son Hatıralar*, Özgür Yayınları, İstanbul, 1941.
- Uşaklıgil, Halit Ziya: “Kralların Ziyareti”, *Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz*, S. 23, 1962, s. 212-214.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1945.
- Ünüvar, Safiye: *Bir Muallimenin Gözünden Sultan Reşad Sarayı*, yay. haz. İbrahim Pazar, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2017.
- V. Murad'ın Oğlu Selahaddin Efendi'nin Evrak ve Yazıları -II- *Hatırat ve Belgeler (Mukayyet)*, yay. haz. Edhem Eldem, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.
- Ziya, İzzet: *Saraydan Hâtıralar*, yay. haz. Ali Birinci-Yücel Yiğit, Kopernik Kitap, İstanbul, 2018.

